

Kollár Dávid

A Protestáns etika kémia

Absztrakt: Az írás célja, hogy az új fordítás egyetlen – ámár döntően meghatározó – momentumát kiemelve mutassam be a Weber által prezentált argumentum egy lehetséges interpretációját, amely olvasatom szerint alapvető implikációkat rögzít a társadalomtudományi gondolkodás számára. Ezzel összhangban tanulmányomban a következőképpen járok el: először röviden vázoló a *Protestáns etika* argumentumának gerincét, majd pedig az affinitás fogalmán keresztül mutatom be, miként illeszthető be a kurrens társadalomtudományos megközelítések egyik meghatározó vonulatába.

Kulcsszavak: protestáns etika, kapitalista szellem, kémia, affinitás, komplexitás

Bevezetés

A *protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (a továbbiakban: *Protestáns etika*) második – könyv formájában első – kiadása 1920-ban éppen száz éve látott napvilágot. Ennek a centenáriumnak az alkalmából jelent meg idén – Ábrahám Zoltán fordításában és Hidas Zoltán szerkesztésében – a kötet német kritikai kiadása alapján készült változata. Weber felbecsülhetetlen hatástörténettel rendelkező írásának jelentőségét jól mutatja, hogy az 1904–1905-ös első – az *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik* folyóiratban tanulmányosorozat formáját öltő – és az 1920-as második – a törzsszöveget minimálisan módosító, mindazonáltal döntő szöveghelyeken átdolgozott és pontosított (vö. Hidas 2020a: 205–253; Chalcraft 2017: 1–20) „kötetformájú” – kiadása óta lényegében nem telt olyan év, amelyben ne cáfolták, igazolták, vagy éppen árnyalták volna a mű hipotézisét. Ezeknek a reflexióknak alapvetően két nagy típusát különíthetjük el. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek – jellemzően kvalitatív elemzések révén – a protestáns hivatás-etika és a „kapitalista szellem” közötti kapcsolatot vizsgálják. Egyesek szerint a „kapitalista szellem” kialakulására nem volt hatással a protestantizmus (Pellicani 1988; Stark 2005, 2014; Doepke és Zilibotti 2005, 2008). Mások szerint viszont egyáltalán nem is volt szükség kapitalista szellemre (Becker és Woessmann 2009; Kersting, Wohnsiedler és Wolf 2020). A *Protestáns etikával* foglalkozó szövegek másik vonulata ezzel szemben – jellemzően kvantitatív módon, statisztikai adatok révén – a protestantizmus és a modern kapitalista gazdasági rendszer közötti kapcsolatot vizsgálja. Ebben az esetben néhányan amellet érvelnek, hogy a protestánsok aránya és a gazdasági teljesítmény közötti kapcsolat nem igazolható² (Delacroix és Nielsen 2001;

1 A szöveg szellemes cáfolatát adja: Oakes (1988).

2 Delacroix és Nielsen 19. századi európai országokra (13 ország) vonatkozó adatokat felhasználva vizsgálta meg a protestantizmus és a kapitalizmus közötti kapcsolatot. Eredményeik szerint nincs kapcsolat a protestánsok aránya és az egy főre jutó vagyon, az értékétőzde megalapításának időpontja, a vasúti hálózat 1870-es kiterjedtsége, a mezőgazdaságban és iparban dolgozó férfiak aránya, illetve az 1850 körüli csecsemőhalandóság között. Egyedül az egy főre eső takarékpénztári betétek kapcsán mutattak ki szignifikáns összefüggést, azonban vizsgálataik szerint ennek hátterében sem a Weber által rögzített összefüggés állt. Konklúziójuk szerint a *Protestáns etika* hipotézise legfeljebb kedvelt mítosz, nem pedig tudományosan igazolható eredmény. Ezt a konklúziót erősítették meg Sanderson és szerzőtársai vizsgálatai is. A szerzők az 1500–1870 közötti időszakban 15 Európai ország adatain keresztül vizsgálták a protestánsok aránya és a gazdasági fejlettség (GDP és GDP-növekedés) közötti kapcsolatot, és a Delacroix és Nielsen eredményeikhez hasonló következtetésekre jutottak. Érdeemes megjegyezni, hogy ezek a kvantitatív kutatások módszertani szempontból nagyon aggályosak. E problémáknak négy apró momentumát szeretném kiemelni: 1. A kutatások ökológiai (országok közötti különbségeket vizsgáló) regressziókra és korrelációkra épülnek, ezekből pedig legfeljebb arra következtethetünk, hogy az országok szintjén milyen kapcsolat van a protestantizmus és – jellemzően a gazdasági fejlettségen keresztül konceptualizált – a kapitalizmus között. Arra viszont semmiképpen sem, hogy a protestánsok – mint individuumok – egy adott országon belül hogyan viszonyulnak például a tőkefelhalmozáshoz. 2. Mindemelett fontos megjegyezni, hogy az idézett tanulmányok mindegyike folytonos változóként értelmezi a protestantizmust, melyet a protestánsok arányán keresztül operacionalizálnak. (Ennek hátterében az is állhat, hogy Parsons a protestantizmus és kapitalizmus közötti kapcsolatot/affinitást [Wahlverwandschaft] „correlation”-nek fordította.) Ahogy azonban arra Weber maga is felhívja a figyelmet, nyilvánvalóan nem a protestánsok aránya a döntő jelentőségű, hanem az, hogy a protestantizmus az adott területen milyen mértékben volt képes hatást kifejteni. 3. Ha el is fogadjuk, hogy a *Protestáns etika* tézisének makroszintű adatokon keresztül – folytonos változóként – vizsgáljuk (ne tegyük), fontos megjegyezni, hogy Weber érvelése szerint a protestantizmus (és maga a kapitalista szellem is) csak ott tudta hatását kifejteni, ahol a kapitalista fejlődés lehetőségei adottak voltak. Más szavakkal azokban az országokban – vagy területeken –, amelyekben a reformáció idején nem létezett kapitalista vállalkozási forma vagy éppen a gazdálkodás merőben tradicionális formában működött, a kapitalista szellem ezek között a lehetőségfeltételek között fejlette ki a hatását – ezt példázza Benjamin Franklin is. Ez persze – következményeit tekintve – nem feleltethető meg azzal, amikor már

Sanderson, Abrutyn és Proctor 2011; Cantoni 2015; Kersting, Wohnsiedler és Wolf 2020), mások szerint ezzel szemben ugyan fennáll az együtt járás, azonban nem a Weber által meghatározott okok állnak a háttérben³ (Becker és Woessmann 2009), megint mások szerint a történeti adatok alapján végeredményben Webernek igaza lehetett⁴ (Young 2009; Landes 1998), valamint vannak olyanok is, akik szerint a Weber által rögzített összefüggés ma is elevenen tetten érhető (Schaltegger és Torgler 2009; Van Hoorn és Maseland 2013; Nunziata és Rocco 2018) és döntően határozza meg a világhoz fűződő viszonyulásainkat.

Mindezek ellenére jelen dolgozatban nem vállalkozom – nem vállalkozhatok – a *Protestáns etika* körül kialakult vita szisztematikus rekonstrukciójára és rendszerezésére. Ehhez hasonlóan nem vállalkozom arra sem, hogy az új fordítást rendszerezetten összevegyem a korábbi magyar nyelven megjelent kiadásokkal. A dolgozat célja mindösszesen annyi, hogy az új fordítás egyetlen momentumát – a *Wahlvervandschaft* mint affinitás – kiemelve mutassam be a Weber által tárgyalt érvelés egy lehetséges interpretációját, amely olvasatom szerint döntő jelentőségű implikációkat rögzít a társadalomtudományi gondolkodás számára. Ezzel összhangban a következőképpen járok el: először röviden vázolom a *Protestáns etika* argumentumának gerincét, majd pedig az affinitás fogalmán keresztül mutatom be, miként illeszthető be a weberi modell a kurrens társadalomtudományos megközelítések egy meghatározó vonulatába.

A Protestáns etika szerkezete

A *Protestáns etika* argumentumának talán legpontosabb rekonstrukcióját Weber a Rachfahllal folytatott vita második felvonásában adta.⁵ Eszerint a *Protestáns etikában* a következőképpen járt el: először különböző példákon keresztül bemutatta a protestantizmus

a kapitalista üzletmenet formai kritériumai is léteztek. 4. Az előzővel részben összhangban az országok GDP-je nyilvánvalóan történetileg adott, éppen ezért Weber nem azt állítja, hogy a protestáns országok „szükségszerűen” gazdagabbá váltak (ezt már csak nehezítené az is, hogy a növekedési mutatók igen sajátos – nem egységes – pályát követnek), hanem hogy a protestantizmus hatására korábbi fejlődési pályájukban pozitív irányú változás állt be. Más szavakkal, két azonos feltételekkel rendelkező ország közül a protestánsok (a weberi hipotézis – makroszintű kiterjesztése – szerint) azok, amelyekben nagyobb mértékben növekszik a gazdasági szféra hatékonysága.

3 Becker és szerzőtársa a 19. századi Poroszországból származó adatokat felhasználva arra jutottak, hogy a protestantizmus hatásra szignifikánsan nőtt az olvasottság, ezáltal pedig az emberi tőke minősége is, ami jelentős gazdasági fejlődéshez vezetett. Érvelésük szerint a kulturális tényezők és a gazdasági fejlődés közötti kapcsolat egyértelműen jelen van, azonban ez nem – vagy nem csak – a Weber által rögzített hatásmechanizmusok eredője. Ez az eredmény, bár mindenképp jelentős, nem igazán új keletű. Offenbacher – akinek statisztikai vizsgálatára Weber is támaszkodott – hasonlóképpen érvelt. Weber maga tehát ennek ismeretében dolgozta ki alternatív hipotézisét (vö. Adair-Totoff 2015).

4 Cristobal Young (2009) 1500–2000 közötti adatokon vizsgálta a protestáns (Dánia, Svédország, Norvégia, Finnország, Nagy Britannia, Németország, Hollandia és Svájc) és katolikus országok (Írország, Franciaország, Ausztria, Olaszország, Spanyolország, Portugália) gazdasági fejlődését. Eredményei szerint a reformációt követő évszázadokban a protestáns országok csoportja szignifikánsan lekörözte a korábban domináns katolikus országok csoportját. Young megközelítése elsősorban azért perspektivikus, mert az egyes országcsoportok gazdasági teljesítményének relatív – tehát korábbi állapotukhoz viszonyított – növekedését állította elemzése fókuszába. (Érdemes megjegyezni, hogy Young alternatív hipotézist is megfogalmazott, amely szerint nem a kapitalista szellem, hanem a reformáció hatásaiból következő – a kapitalizmus számára kedvező – szellemi légkör tette lehetővé a protestáns országok nagyobb mértékű fejlődését.)

5 Magyarul megjelent Antikritikai zárszó a Protestáns etikához címmel a *Világvallások gazdasági etikája* (Weber 2007) című kötetben.

és a „modern” kapitalizmus felvirágzása közötti – empirikusan is tetten érhető⁶ – együtt járást. Ezt követően egy olyan „etikai életvitel” ideáltípusát rajzolta fel, amely egyfajta – a középkori változatoktól alapjaiban különböző – „kapitalista szellemről” árulkodik. Harmadik lépésben megvizsgálta, hogy miként viszonyulnak „ezek a lelki attitűdök okságilag a modern kapitalizmus gazdasági rendszeréhez”, s eközben „a hivatás” gondolatára bukkant, „emlékeztetve a kálvinizmusnak [...] az egészen sajátos affinitására a kapitalizmus iránt” (Weber 2007 [1915–1919]: 27). Mindezek alapján Weber arra a következtetésre jut, hogy a modern – kapitalista szellemet megtestesítő – hivatásgondolat „valamiképpen vallási alapon nyugszik”. Mindezzel összhangban a *Protestáns etika* központi kérdése az, hogy „hogyan viszonyul a protestantizmus a maga különféle árnyalataiban a hivatásgondolat kialakulásához, tekintve ez utóbbi sajátos jelentőségét az egyén olyan etikai kvalitásainak a kifejlődésében, amelyek befolyásolják a kapitalizmusra való alkalmasságát” (Weber 2007 [1915–1919]: 27). Más szavakkal, a Weber által prezentált érvelés alapvetően két célt tűz ki maga elé: egyrészt megvizsgálja, hogy milyen relációban áll egymással a protestantizmus sajátos etikai konfigurációja és a – hivatásgondolatra épülő – kapitalista szellem, másrészt pedig feldehíti, hogy milyen viszonyulások ragadhatók meg a kapitalista szellem és a kapitalista gazdasági rendszer között. Az előbbi két – a címben is szereplő – „elem” közötti kapcsolat természetesen az utóbbinál azonban jóval homályosabb. Egyesek szerint a protestáns etika és a kapitalista szellem között egyértelmű oksági kapcsolat van (Schluchter 2005), mások szerint inkább valamiféle adekvát megfelelés (Erdélyi 2015) vagy affinitás (McKinnon 2010; Müller és Sigmund 2014: 17). Érdeemes megjegyezni, hogy Weber maga kategorikusan elhatárolódik az olyan monolitikus oksági magyarázatoktól, amelyek szerint a „kapitalista szellem” „csakis a reformáció meghatározott hatásainak folyományaként jöhetett létre” (Weber 2020 [1920]: 68). Kérdés tehát, hogy pontosan milyen kapcsolódási „struktúra” tetelezhető a protestantizmus és a kapitalista szellem között. Hogy ezt megértsük, először az aszketikus hivatás-etika létrejöttének sajátos evolúcióját kell tetten érniünk.

A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme

A hivatásgondolat megjelenése – amely Weber szerint következményeit tekintve döntő jelentőségű – a Biblia első német nyelvű fordításához köthető, amelyben Luther a világban végzett tevékenységeket „hivatás”-ként (*Beruf*) (1Kor 7,20 és Sir 11,20) fordítja (Hidas 2017: 7). E textusban a világban végzett munka az Isten által kiszabott „küldetés” elvégzésével egyezik meg. Az egyes ember feladata ebben a modellben nem más, mint hogy szakadatlanul és lelkiismeretesen munkálkodjon a rá osztott feladaton. Implikációit tekintve ez – a világból kivonuló etikai önfelülmúlás helyett – a világon belüli kötelességteljesítés felértékelődését vonta maga után, vagyis „az Istennek tetsző élet egyetlen eszközeként nem a világon-belüli erkölcsiség szerzetesi aszkézissel való felülmúlását, hanem kizárólag a világon-belüli kötelességek teljesítését ismeri, ahogyan azok az egyes ember élethelyzetéből adódnak” (Weber 2020 [1920]: 55). Ez a modell persze – ahogyan azt Weber is hangsúlyozza

⁶ Weber szerint a korabeli empirikus kutatások ezt az együtt járást – senki által nem vitatott – tényként fogadták el. Weber maga – egyik tanítványa – Offenbacher empirikus kutatásait vette kiindulópontnak. Ennek áttekintéséhez lásd: Adair-Totoff (2015).

(Weber 2020 [1920]: 60–67) merőben tradicionalisztikus. Ugyanis ha a hivatásom alapja a jelenlegi élethelyzetem, akkor nincs szükségem arra, hogy „önfelülmúló” teljesítményeket vigyek véghez. A közmondás, mely szerint „a suszter maradjon a kaptafánál”, érzékletesen ragadja meg a tradicionális hivatásgondolat esszenciáját. Részben éppen ezért – részben mivel Luther egyre közömbösebbé vált a világ iránt (Hidas 2017: 7; Weber 1990 [1906–1908]) – a világi munka nem Luther, hanem Kálvin és a reformátorok munkássága révén vált döntő jelentőségűvé. E mozgásoknak két különösen meghatározó momentumát érdemes kiemelni, az egyik a kálvinista predesztinációtan – teológiaiilag, tehát a vallási kérdések sajátoszerű racionalitásából adaptív módon levezetett – eszméje, amely mintegy szükségszerűen vonta maga után az egyéni üdvösség beigazolásának igényét. Hiszen, ha – az eleve elrendelt – „sorsunkon” érdemben nem változtathatunk – a nihilista apátián kívül –, egyetlen lehetőségünk marad: a lehető legprecízebb módon, a lehető legszisztematikusabb „nyomozói munka” révén kell megbizonyosodnunk arról, hogy az érdeemesek vagy az érdemtelenek közé tartozunk-e. Más szavakkal: a predesztináció tana az életvitel szisztematikus és folytonos vizsgálatát vonta maga után, amelynek során az egyes ember saját kegyelmi állapotát deríthette fel. A másik döntő mozzanat, amely a világon belüli hivatásvégzés gondolatát elmélyítette, az üdvösség szubjektív szimptomáinak – Luther hivatásgondolatában is megalapozott – „kálvinista” leértékelése volt. Kálvin szerint ugyanis a különböző érzések, élmények és tapasztalatok – tűnjenek bármennyire transzcendens veretűnek is – megtévesztőek, éppen ezért a „hitnek az objektív hatásaiban kell beigazolódnia ahhoz”, hogy az üdvösség tényének „biztos alapjául szolgálhasson” (Weber 2020 [1920]: 95). A világon belüli aszkézisre épülő hivatás-etika „vegyülete” a lutheri hivatásgondolatnak és a predesztinációtannak a reakciójából jött létre. A Weber által ideáltipikusan megragadott elemek közötti „cserebomlás” pedig egy olyan etikai „vegyületet” eredményezett, amelynek „viszonyai” között az egyén a kiválasztottsága felől elsősorban világbéli tevékenységének objektív eredményei alapján nyerhetett bizonyosságot, amely pszichológiai hatásai révén a szakadatlan, lelkiismeretes, mind pontosabban, mind racionalisabban – tehát objektíve mérhető módon – végzett munkát avatta kötelességgé.

Nehezen vitatható, hogy ez a „természetes” ember életstílusától alapjaiban különböző magatartás erős hasonlóságot mutat a „modern kapitalista szellem” ideáltípusával. McKinnon (2010) kiváló esszéjében egyenesen amellett érvel, hogy maga a „kapitalista szellem” az az „emergens vegyület”, amely a hivatás-etika és az aszketikus protestantizmus egymással erős affinitásban álló elegeiből létrejött. Weber azonban olvasatom szerint egyáltalán nem felelteti meg egymással a két ideáltípust. A hivatásgondolat és a predesztinációtan közötti affinitás eredményeként létrejövő vegyület merőben vallási természetű, amely a vallási racionalitás szelektációs mechanizmusai révén jött létre (vö. Kollár D. és Kollár J. 2020). E vegyületnek a gazdasági szféra iránti affinitása „a reformátorok munkájának előre nem látott, sőt nem szándékolt következménye” (Weber 2020 [1920]: 68) volt. Más szavakkal, míg például a hivatásgondolat és predesztinációtan közötti affinitás a vallás adaptív – vagyis a tisztán vallási kérdéseket egyre hatékonyabban megválaszol⁷ – fejlődésének része, az aszketikus hivatás-etika kapitalizmus iránti affinitása vallási szempontból pusztán egy nonadaptív (nem adaptív) melléktermék, amely a gazdasági szférával reakcióba lépve tesz szert új

7 Weber szerint alapvetően három vallás volt képes arra, hogy olyan gondolatrendszeret teremtsen meg, amely „racionálisan kielégítő válaszokat nyújtott a sors és érdem kiegyenlítetlenségének okát firtató kérdésekre, ezek pedig: az indiai karmatan, a zarathustrai dualizmus és a deus absconditus predesztinációdekrétuma” (Weber 2007 [1915–1919]: 60; Miskolczi és Kollár 2018: 3).

funkcióra, vagyis – az evolúciós biológiából kölcsönzött terminus technicusszal kifejezve – „kapitalista szellemmé” exaptálódik,⁸ azaz a gazdasági szféra számára hasznos tulajdonsággá válik. Ebben a vegyületben persze mind az aszketikus hivatás-etika, mind pedig a kapitalista gazdálkodás formája új funkciókra tesz szert. Az aszketikus hivatás-etika a gazdasági szféra körforgásába becsatornázva a kapitalizmus szellemévé exaptálódik, a kapitalista gazdálkodás pedig a hivatásbeli aszkézis teljesítésének színterévé válik. Ahhoz persze, hogy az aszketikus hivatás-etika „kapitalista szellemé” váljon, nem szükségszerű, hogy kapitalista gazdálkodási formával lépjen reakcióba, ehhez lényegében bármilyen gazdálkodási forma megfelel – ahogy azt Benjamin Franklin példája is tanúsítja –, azonban a kapitalista gazdálkodási formával vegyülve igen heves – új emergens minőséget teremtő – reakció jön létre. A vázolt rekonstrukció révén jól látható, hogy Weber lényegében a kulturális-társadalmi evolúció sajátos modelljét rögzíti. Bár Weber maga összességében inkább elhatárolódott az evolúciós megközelítésektől (vö. Runciman 2001), ennek hátterében elősorban az állt, hogy úgy érezte, a kiválogatódásra (szelekcióra) (vö. Hidas 2018, 2020; Kollár 2019) épülő megközelítések, bár hatékonyan működnek a stabil rendszerek leírására, nem képesek megragadni a társadalmi változások természetét. A modern kapitalizmus műveletei Weber szerint nagyon jól leírhatók evolúciós – „szelekcionista” – terminusok révén. A modern gazdaság szféráján belül ugyanis csak az érhet el sikereket, aki elfogadja a gazdasági cselekvés normáit. Az, aki tartósan szembeszegül e normákkal, vagyis nem felel meg a kapitalizmus szelekciós követelményeinek, ellehetetlenül, hiszen az általa generált mintázatokat a kiválasztásért felelős rendszerek diszfunkcionálisnak ítélik meg, és elzárják őt az elérhető erőforrásoktól. Más szavakkal: a gazdasági szférában uralomra jutó modern kapitalizmus a „gazdasági kiválogatódás révén neveli ki és teremti meg magának azokat a gazdasági szubjektumokat – vállalkozókat, munkásokat –, akikre szüksége van” (Weber 2020 [1920]: 25). A kérdés Weber szerint azonban az, hogy miként alakult ki az „életvitelnek és a hivatásfelfogásnak ez a kapitalizmus sajátosságához alkalmazkodó fajtája” (Weber 2020 [1920]: 25), amely aztán – a kapitalista termelési forma „premodern” változatával vegyülve – egy kvázi ökológiai fülkét (Kauffman 2010) létrehozva megteremtette a modern kapitalizmus „irdatlan kozmoszát” (vö. Hidas 2020b). Weber számára tehát a központi kérdés az, hogyan jött létre az a szellem vagy habitus, amelyet aztán a társadalmi-gazdasági kiválogatódás mechanizmusai kiszelektálnak. A korábban bemutatott érvelés szerint a társadalmi innováció hatjőreje

8 Gould és Vrba (1982) „Exaptation: A Missing Term in the Science of Form” című tanulmányukban aptációnak (*aptation*) tekintik mind az adaptációt, mind pedig az exaptációt. Az adaptációról szerintük akkor beszélhetünk, amikor a természetes szelekció alakítja ki a jelenlegi használatra az adott tulajdonságot, jelleget (*character*). Az adaptációnak mint történetileg kibomló folyamatnak a működése a funkciója. Szerintük az exaptációnak két formája van. „1. Amikor valamely tulajdonság, melyet korábban a természetes szelekció egy adott, partikuláris funkcióra alakított ki, kooptálódik új használatra (kooptáció). 2. Amikor valamely tulajdonság, amelynek létrejöttéért nem a természetes szelekció felel (a *nonaptation*), kooptálódik a jelenlegi használatra (kooptáció)” (Gould és Vrba 1982: 5). Az exaptáció esetében „eredetileg” nem beszélhetünk funkcióról, csak következményről vagy hatásról, amely a természetes szelekció közvetlen beavatkozása nélkül létrejött hasznos tulajdonság működése. Az exaptációt, szemben az adaptációval, nem előzi meg tervezési folyamat, nonaptív melléktermékekből vagy korábban más szerepre adaptálódott tulajdonságokból építkezik. A bemutatott megközelítés szerint az exaptáció egy korábban funkcióval nem rendelkező struktúra vagy egy más funkcióra „tervezett” tárgy új felhasználási módját jelöli, az adaptáció pedig olyan szelekciós nyomásra adott reakció, amely során egy korábban meglévő funkció még hatékonyabbá válik, vagyis az adaptív műveletek a már rögzített megoldások hatékonyságának tökéletesítéséért felelnek (Kollár D. és Kollár J. 2020).

a weberi modellben nem más, mint az affinitás, vagyis a különböző elemek egymás iránti vonzódása (vö. Hidas 2004: 29), ami révén új vegyületek – emergens tulajdonságok – jönnek létre. Másképp kifejezve, Weber társadalmi-kulturális evolúciós modelljében a variációért az újszerű kémiai kötések felelnek,⁹ amelyek közül aztán a társadalmi-kulturális kiválogatódás műveletei válogatják ki a legadaptívabbakat. Ezzel összhangban a következőkben az affinitásfogalom kialakulását és társadalomtudományos jelentőségét járom körbe, ami által a vázolt érvelés jelentősége még jobban tetten érhetővé válik.

Az affinitás mint a társadalmi innováció hajtóereje

Az affinitás – ahogy az a korábbi fejtegetésekből már kiderült – Max Weber egyik központi, ámbar konkrétan nem definiált fogalma. Az eredeti német nyelvű szövegben a *Wahlverwandschaft* szó szerepel, amely a *Wahl* (választás) és *Verwandschaft* (rokonság) szavak összetételéből jött létre, vagyis szó szerinti értelemben választórokonságot jelent (Hidas 2007: 27). A kifejezést az első 1923-as magyar változatban Vida Sándor fajrokon-ságnak (Weber 1923 [1904–1905]: 84), az 1982-es kiadásban Józsa Péter pedig rokonlelkű-ségnek (Weber 1982 [1904–1905]: 93) fordította.¹⁰ Az affinitás kifejezés először a 2007-es *A világvallások gazdasági etikája* című kötetben jelent meg Hidas Zoltán fordításában. Az angol nyelvű fordításokban Parsons a *correlation* (korreláció) kifejezést használta, később azonban a – terminológiailag pontosabb – *elective affinity* (elektív affinitás) használata terjedt el. A terminus „német”, Weber által használt formája Torbern Bergman svéd kémikus H. T. Scheffer könyvéhez írt bevezetőjének (1779 [1774]) német fordításában¹¹ jelent meg először (Adler 1985, 1987; Smith 1997).¹² Maga a kifejezés azonban a kémiában régi fogalomnak számít, magyarul – az affinitás mellett – jellemzően vegyrokonságként hivatkoznak rá. Az affinitás szót először – vélhetően – Albertus Magnus (kb. 1250) használta különböző kémiai relációk leírására (Partington 1937). Az eltérő elemek közötti kapcsolat természetét aztán számtalan különböző módon magyarálták. A 17. században Glauber az elemek közötti affinitást „a szeretet és gyűlölet elvével” magyarázta (Veszprémi 2011). Boyle (1674) úgy vélte, hogy a vegyülés az egyes részecskék kölcsönös vonzódása révén jön létre. Berzélius pedig „az ellentétes elektromos töltésű alkotórészek egymásra gyakorolt vonzásával-taszítással” (Veszprémi 2011: 241) hozta összefüggésbe a kémiai affinitást. Az első affinitástáblázat (1718) E. F. Geoffroy nevéhez köthető, aki különböző anyagokat, köztük savakat és bázisokat

9 Szathmáry Eörs és szerzőtársai szerint a nyílt végű evolúciót a kémiai elemek szinte végtelen kombinációs lehetősége alapozza meg (Szathmáry, Vladar és Santos 2017; Fernando, Kampis és Szathmáry 2011).

10 Lakatos Zoltán pedig az elektív affinitást (Lakatos 2010) javasolta.

11 A kötet elérhető digitalizálva: https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10073717_00001.html

12 A „közvélekedés” (Löwy 2004; Swedberg és Agavell 2016: 114–115) szerint a kifejezés Bergman *De Attractionibus electivis* (1775) című művének német fordításában jelent meg először. Oskar Walzel (1975) szerint, aki Goethe *Vonzások és választások* című regényének első kémia fókuszú elemzését írta, Hein Tabor német nyelvű Bergman-fordításának (1785 [1775]) címe *Von den Wahlverwandschaften* volt. Jeremy Adler (1985, 1987) vizsgálatai szerint azonban a kötet német változata a valóságban a *Von der Attraction* címet viselte, és a szövegben sehol sem olvasható a *Wahlverwandschaften* fordítás, helyette Tabor az *auswählende Attraction* kifejezést használta (Adler 1985, 1987: 32; Smith 1997: 54–56).

rendezett táblázatos formába (Partington 1937). Ez a megoldás aztán egy új – a kémiai szemléletet középpontba állító – (tudomány)filozófia alapjait fektette le, amely William Cullen skót kémikus munkája révén vált döntő jelentőségűvé. Cullen, miközben alapvetően illeszkedni kívánt a newtoni hagyományhoz, az egyetemes gravitációs vonzás modellje helyett az – elemek sajátos természetéből következő – (elektív) affinitásokat¹³ állította a középpontba (Donovan 1984: 129–131; Demeter 2017). Ez a megközelítés – a korábban már említett – Bergman (1775) munkája révén terjedt el, aki – Cullen alapvetéseit (és az elektív affinitás fogalmát) is felhasználva – terjesztette ki Geoffroy affinitástáblázatát.

Német nyelvterületen – Bergman munkájának direkt hatásán kívül – az affinitás terminus Weber által is használt formája Goethe *Die Wahlverwandtschaften* (magyarul: *Vonzások és választások*) című regénye nyomán vált közismertté, amelyben a kifejezés az emberi kapcsolatok kialakulásának és felbomlásának „kémijára” utal (Hidas 2020a: 223, 69. jegyzet; McKinnon 2010: 112–116). Az affinitás lényegét jól tetten érhetjük a regény cselekménye révén is. A regény két „főszereplője”, Eduard és Charlotte, boldog házasságban él egészen addig, amíg vendégül nem látják Eduard gyerekkori barátját, a Kapitányt és Charlotte unokahúgát, Ottiliát. Eduard és Ottilia között rögtön vonzalom alakul ki, majd ezt követően a Kapitány és Charlotte között is „létrejön a kémia”. Az Eduard és Charlotte közötti „kötést” Ottilia színre lépése bontja fel. A két szereplő (Eduard és Ottilia) közötti affinitás olyan erős, hogy a más vegyületben lévő Eduardot is új reakcióra készíti. A másik két szereplő (Charlotte és a Kapitány) közötti affinitás ezzel szemben jóval gyengébb, ők csak a „cserebomlást” követő „szabad állapotban” vonzódnak egymáshoz (Goethe 1983).

Weber a fogalmat vélhetően (McKinnon 2010) ebből a kontextusból emelte ki és egyfajta „szociokémiai” reakció (Lakatos 2010) megragadására használta. Ennek legrészletesebb kifejtését – ahogy korábban említettem – Weber Rachfahl *Protestáns etikát* bíráló írására adott válaszában találjuk (Weber 2001), amelyben arról ír, hogy az az új minőség, amelyet ma modern kapitalizmusként ismerünk, a kapitalista gazdálkodás reformáció előtti formájának és a kapitalista szellem affinitásának eredményeként jött létre (Weber 2001: 75; Lakatos 2010: 112; Hidas 2020a: 223, 69. jegyzet). Az affinitás tehát ebben az értelemben bizonyos – önmagukban is létező – elemek kapcsolódási hajlandóságát, kölcsönös egymás iránti „vonzódását” vagy hajlamát (Kornai 2008: 8–11) jelenti. Az egymás iránt affinitást mutató elemek – amelyek lehetnek társadalmi csoportok, értékek és ideáik is – „vegyülete” révén olyan új minőségek, emergens mintázatok születnek, amelyek túlmutatnak az egyes elemek inherens tulajdonságain (McKinnon 2011).

Ez a modell igen erős szerkezeti hasonlóságot mutat azzal, amely révén David Hume (1976) a mentális folyamatokat magyarázza. Bár az interpretációk döntő hányada szerint Hume elsődleges célja az volt, hogy a mentális folyamatok és a morális működés fizikalista-newtoni magyarázatát adja, a kurrens értelmezések egy meghatározó vonulata szerint inkább – egy az *Optika* (Newton) által inspirált – mentális-kémiai alapjait rögzítette (Demeter 2016, 2017). Hume szerint a mentális folyamatok, a gondolkodás az ideák közötti asszociatív kapcsolatok¹⁴ eredményeként jönnek létre. E potenciális kapcsolatok azonban

13 Cullen megközelítése szerint az anyagok tulajdonságai elválásztás és kombináció révén változtathatók meg, aminek alapját a különböző anyagok egymás iránt affinitása jelenti.

14 Hume az asszociáció három formáját különbözteti meg: 1. hasonlóság, 2. ok-okozati összefüggés, 3. tér- és időbeli érintkezés.

az „ideák sajátos tulajdonságaitól, pontosabban azok reprezentációs tartalmától függenek” (Demeter 2017: 217). Éppen ezért az asszociációs elvek nem rendelkeznek valamiféle egységes és univerzális hatóerővel a mentális világ egészére vonatkozóan, hanem igen érzékenyek a különböző ideák sajátos heterogén kvalitatív természetére. Más szavakkal az asszociáció csak valamiféle „gyengéd késztetés” (Hume 1976: 34), nem pedig „olyan univerzális és áthághatatlan törvény, mint a gravitáció” (Kollár J. 1998: 30). Ebből következően az asszociációs alapelvek természete nem Newton gravitációs modelljével, hanem inkább az affinitások kémiai analógiájával feleltethető meg. Vagyis Hume a mentális folyamatok működését nem „első elvekből és homogén korpuszukulák kölcsönhatásából, hanem az anyag belső aktivitásából, heterogén kvalitatív jellegek együtt hatásából vezeti le” (Kampis 2017: 2).

Ez a törekvés igen jól összhangba hozható a weberi modellel, hiszen Weber, Hume-hoz hasonlóan, a történelem alakulását nem univerzális mozgástörvények (Hegel, Marx), hanem egymással affinitásban álló heterogén elemek közötti kölcsönhatások révén próbálta megragadni. E megközelítés pedig – ahogy arra Kampis György (2017) Demeter Hume-interpretációja kapcsán felhívja a figyelmet – igen erős hasonlóságot mutat a komplexitáselmélet jelenkori törekvéseivel.¹⁵ A komplex rendszerek diszciplínája ugyanis azt kutatja, hogy valamely rendszer különböző részei hogyan hozzák létre vagy éppen változtatják meg az egész rendszer kollektív, emergens viselkedését (Kollár D. és Kollár J. 2020). A komplex rendszerek egyik legfőbb sajátossága, hogy működésükért az alkotóelemek és kötések nagy száma, illetve a közöttük fellépő kölcsönhatások sokfélesége felel. Másrészt a komplexnek bélyegzett rendszerek részei közötti interakciók hatására „a részek viselkedése oly módon változik meg, hogy az egész rendszer új, a részek tulajdonságaitól eltérő mintázatokat produkál” (Vicsek 2003).

Mindezek alapján könnyedén belátható, hogy a Weber által bemutatott szociokémiai reakciók lényegében egy komplex rendszer sajátos evolúcióját modellálják (vö. Kollár D. 2020b). A modern kapitalizmus létrejöttét vizsgálva Weber a társadalmi valóság egyetlen – ámbár döntő jelentőségű – „alrendszerének” (vö. Luhmann 2006) változásaira fókuszál. A vallás szféráján belül lezajló „cserebomlások” eredményeképpen olyan új vegyületek jöttek létre, amelyek a rendszer többi alkotóelemével reakcióba lépve alapjaiban változtatták meg az emergens rendszer működését. Weber nem monokauzális, lineáris oksági összefüggést állít fel a protestantizmus és a kapitalizmus között, hanem azt mutatja be, hogy a vallás szféráján belül bekövetkező szociokémiai reakciók sora milyen módon hatott egy olyan „új minőség” kialakulására, amit modern kapitalizmusnak nevezünk. Weber ezzel persze nem azt állítja, hogy más „elemek”, vagy „éppen” vegyületek, mint például a földrajzi fekvés, a nyersanyag-ellátottság, a nemzetiségi különbségek, a társadalmi struktúra, az iskolázottság, a technológiai innovációk, a gazdasági beágyazottság, vagy például a politikai berendezkedés ne befolyásolták volna döntő mértékben a modern kapitalizmus kialakulását, hanem pusztán azt, hogy ebben közreműködtek „vallási hatások is” (Weber 2020 [1920]: 69). Hogy ezek közül a hatások közül számszerűleg melyek voltak a legjelentősebbek, az lényegében – a társadalmi valóság komplexitása miatt – megválaszolhatatlan. Weber szerint azonban nem is ez a lényeg, hanem hogy megmagyarázzuk, az egyes elemek hatása milyen „mechanizmusok” révén és milyen „irányba” befolyásolta a vizsgált jelenségek alakulását (vö. Weber 1998).

¹⁵ Kampis szerint, mivel „a kémia a »minőségek« fogalmával operál és alkalmi, esetleges elegyekkel, amelyekből nagyszámú kombináció képezhető”, ezért „a kémia ma is joggal tartható a megpillantott komplexitás őstípusának”.

Ez a törekvés lényegében megegyezik a komplex rendszerek működését vizsgáló ágensalapú modellek céljával, amelyek nem a kiinduló és végállapotok közötti lineáris struktúrákat próbálják meg feltárni, hanem a folyamatok lehetséges eseménytörténeteit állítják elő (Helbing 2012). Weber – *A világvallások gazdasági etikájában* végzett – kontrafaktuális vizsgálódásai (vö. Erdélyi 2015; Hidas 2020a: 224, 69. jegyzet; Takó 2020) lényegében a kiinduló feltételeket – például vallási „alapokat” – módosító ágensalapú szimulációnak tekinthetők. Ennek tárgyalása persze már szétfeszítené a dolgozat kereteit.

Konklúzió

A dolgozat célja az volt, hogy az új fordítás egyetlen – ámbár döntő jelentőségű – momentumát kiemelve mutassam be annak „weberológiai” és tágabb kontextusban társadalomtudományos implikációit. A *Wahlverwandschaft* kifejezés – ahogy azt a tanulmányban vázoltam – döntő jelentőségű nem csak a *Protestáns etika* interpretációira, hanem a weberi szociológia egészére nézve is. Alapvetően – az affinitást leszámítva – három lehetőség állt a fordítók rendelkezésére. Az első a vegyrokonság, amely a kifejezés – kissé archaikus – magyar nyelvű kémiai diskurzusába ágyazott formája. A második – Lakatos Zoltán által javasolt – megoldás az elektív affinitás, amely révén a szöveg az angolszász Weber-fordításokhoz kapcsolódott volna. A harmadik lehetőség a „hajlam” kifejezés lett volna, amely igen jól ragadja meg a terminus lényegét, azonban elsősorban a szociálpszichológiai beszédmódhoz kötődik. Végül pedig az affinitás terminus ezekkel szemben egyértelműen az eleven kémiai diskurzusba ágyazza a *Protestáns etika* talán legfontosabb metaforáját. E megoldás a recenzens szerint központi jelentőségű a potenciális Weber-olvasatok számára. A *Wahlverwandschaft* affinitásként való fordítása révén ugyanis lehetővé válik, hogy a weberi modellt és magát a weberi szociológiát olyan fogalmi keretbe ágyazzuk, amely révén hatékonyan interpretálható a komplexitáselmélet és az ágensalapú modellek által keretezett kurrens társadalomtudományos diskurzusba. Ennél többet pedig – legalábbis véleményem szerint – egyetlen fordítástól sem várhatunk.

Hivatkozott irodalom

- Adair-Totef, Christopher (2015): Statistical origins of the “Protestant ethic”. *Journal of Classical Sociology* 15(1): 58–72. DOI: <https://doi.org/10.1177/1468795X14558765>
- Adler, Jeremy (1987): *Eine fast magische Anziehungskraft: Goethes Wahlverwandschaften und die Chemie seiner Zeit*. München: C. H. Beck
- Adler, Jeremy (1985): Newton, Goethe and Die Wahlverwandschaften. In *Wissenschaftskolleg Jahrbuch 1985/86*. Berlin: Wissenschaftskolleg zu Berlin, 211–221.
- Becker, O. Sascha és Ludger Woessmann (2009): Was Weber Wrong? A Human Capital Theory of Protestant Economic History. *The Quarterly Journal of Economics* 124(2): 531–596. DOI: <https://doi.org/10.1162/qjec.2009.124.2.531>
- Bergman, Torbern Olaf (1785 [1775]): Von der Attraction. In *u Kleine physische und chymische Werke* 6. Frankfurt am Main, 360–602.
- Bergman, Torbern Olaf (1789 [1774]): Vorrede. In Henrik Scheffer: *Chemische Vorlesungen, über die Salze, Erdarten, Wässer, entzündliche Körper, Metalle und das Färben*. Greifswald: Röse Verlag, 13–32.
- Cantoni, Davide. (2015): The Economic Effects of the Protestant Reformation: Testing the Weber Hypothesis in the German Lands. *Journal of the European Economic Association* (13): 561–598. DOI: <https://doi.org/10.1111/jeea.12117>

- Demeter, Tamás (2017): A Chemistry of Human Nature: Chemical Imagery in Hume's Treatise. *Early Science and Medicine* 22(2–3): 208–228. DOI: <https://doi.org/10.1163/1573382302223p05>
- Demeter Tamás (2016): *David Hume and the Culture of Scottish Newtonianism Methodology and Ideology in Enlightenment Inquiry*. Leiden: Brill. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004327320>
- Doepke, Matthias és Fabrizio Zilibotti (2005): Social Class and the Spirit of Capitalism. *Journal of the European Economic Association* 3(2–3): 516–524. DOI: <https://doi.org/10.1162/jeea.2005.3.2-3.516>
- Doepke, Matthias és Fabrizio Zilibotti (2008): Occupational Choice and the Spirit of Capitalism. *Quarterly Journal of Economics* (123): 747–793. DOI: <https://doi.org/10.1162/qjec.2008.123.2.747>
- Donovan, Arthur L. (1984): *Philosophical Chemistry in the Scottish Enlightenment*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Erdélyi Ágnes (2015): Mit tesz a véletlen... Óvatos hipotézis a „protestáns etika téziséről”. *BUKSZ* 27(3–4): 179–184. Interneten: <http://buksz.c3.hu/150304/03.1problemdelyi.pdf>
- Fernando Chrisantha, George Kampis és Szathmáry Eörs (2011): Evolvability of Natural and Artificial Systems. *Procedia Computer Science* 7: 73–76. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.procs.2011.12.023>
- Goethe Wolfgang J. (1983): Vonzások és választások. In Wolfgang J. Goethe: *Szépprózai művek*. Budapest: Európa.
- Gould, Stephen Jay és Elisabeth S. Vrba (1982): The Missing Term in the Science of Form. *Paleobiology* 8(1): 4–15. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0094837300004310>
- Helbing Dirk (szerk.) (2012): *Social Self-Organization. Agent-Based Simulations and Experiments to Study Emergent Social Behavior*. Dordrecht: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-24004-1>
- Hidas Zoltán (2004): *Entzauberte Geschichte. Max Weber und die Krise des Historismus*. Frankfurt: Peter Lang
- Hidas Zoltán (2018): *Törékeny értelemvilágaink. A világalakítás rendje és szabadsága*. Budapest: Gondolat.
- Hidas Zoltán (2020a): Magyarózó jegyzetek. In Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: L'Harmattan, 201–254.
- Hidas Zoltán (2020b): A protestáns etika helye. In *A protestáns etika és a kapitalizmus szellem*. Budapest: Max Weber L'Harmattan, 191–200.
- Hidas Zoltán (2017): Protestantizmus és modern világ. Dilemmatörténeti vázlat. *Vigilia* 82(10): 722–731. Interneten: https://vigilia.hu/pdfs/Vigilia_2017_10_facsimile.pdf#page=4.
- Kampis György (2017): *Bírálat Demeter Tamás: David Hume and the Culture of Scottish Newtonianism c. MTA doktori értekezéséről*. Interneten: <http://real-d.mtak.hu/8979/Kampis%20Gy%C3%B6rgy.pdf>
- Kauffman, Stuart A. (2010): *Reinventing The Sacred*. New York: Basic Books.
- Kerstring, Felix, Iris Wohnsiedler és Nikolaus Wolf (2020) Weber Revisited: The Protestant Ethic and the Spirit of Nationalism. *The Journal of Economic History* 80(3): 710–745. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0022050720000364>
- Kollár Dávid (2019): *Kauzalitások nélküli társadalom*. Budapest: BCE – TEAM.
- Kollár Dávid és Kollár József (2019): The Art of Shipwrecking. *Dialogue and Universalism* 30(1): 67–84. DOI: <https://doi.org/10.5840/du20203015>
- Kollár József (1998): Gyilkosság a karteziánus színházban? (Hume és a kognitív tudomány.) *Magyar Pszichológiai Szemle* 53(37): 19–40.
- Kornai János (2008): *From Socialism to Capitalism*. Budapest: Central European University Press.
- Lakatos Zoltán (2010): Az elektív affinitás. *Elpis* 5(1): 103–120. Interneten: http://elpis.hu/issues/8/elpis8_lakatos.pdf.
- Landes, David S. (1998): *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some are so Rich and Some So Poor*. New York: W. W. Norton.
- Löwy, Michael (2004): Le concept d'affinité élective chez Max Weber. *Archives de Science Sociales de Religion* (127): 93–103. Interneten: <https://journals.openedition.org/assr/1055>.
- Luhmann, Niklas (2006): *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest: Gondolat.
- McKinnon, Andrew M. (2010): Elective Affinities of the Protestant Ethic: Weber and the Chemistry of Capitalism. *Sociological Theory* 28(1): 108–126. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2009.01367.x>
- Miskolczi Bernadett és Kollár Dávid (2018): *Személyre szabott Isten – Vallás és modernizáció*. Budapest: BCE – TEAM
- Müller, Hans-Peter és Sigmund Steffen (2014): *Max Weber Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*. Stuttgart – Weimar: J. B. Metzler.
- Nunziata, Luca és Lorenzo Rocco (2018): The Protestant Ethic and Entrepreneurship: Evidence from Religious Minorities in the Former Holy Roman Empire. *European Journal of Political Economy* (51): 27–43. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.ejpolco.2017.04.001>
- Oakes, Guy (1988): Farewell to The Protestant Ethic? *Télos* (78): 81–94. DOI: <https://doi.org/10.3817/1288078081>
- Offenbacher, Martin (1900): *Konfessionen und soziale Schichtung. Eine Studie über die wirtschaftliche Lage der Katholiken und Protestanten in Baden*. Tübingen – Leipzig: Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Partington, James Riddick (1937): *A Short History of Chemistry*. New York: Dover.

- Pellicani, Luciano (1988): Weber and the Myth of Calvinism. *Télos* (75): 57–85.
- Runciman, Walter Garry (2001): Was Max Weber a Selectionist in Spite of Himself? *Journal of Classical Sociology* 1(1): 13–32. DOI: <https://doi.org/10.1177/14687950122232486>
- Schaltegger, Christoph A. és Benno Torgler (2009): Was Weber Wrong? A Human Capital Theory of Protestant Economic History: A Comment on Becker and Woessmann. *CREMA Working Paper*, No. 2009-06, Basel: Center for Research in Economics, Management and the Arts (CREMA).
- Schluchter, Wolfgang (2005): „Wie Ideen in der Geschichte wirken“: exemplarisches in der Studie über den asketischen Protestantismus. In *Asketischer Protestantismus und der „Geist“ des modernen Kapitalismus*. Wolfgang Schluchter és Friedrich. W. Graf (szerk.). Tübingen: Mohr Siebeck, 49–74.
- Smith, D. Peter (1997): *German Literature and the World-view of Science in the Nineteenth and Twentieth Centuries* Michigan: ProQuest LLC.
- Stark, Rodney (2005): *The Victory of Reason: How Christianity Led to Freedom, Capitalism and Western Success*. New York: Random House.
- Stark, Rodney (2014): *How the West Won: The Neglected Story of the Triumph of Modernity*. Wilmington: ISI.
- Stephen, K. Sanderson, Seth B. Abrutyn és Kristopher R. Proctor (2011): Testing the Protestant Ethic Thesis with Quantitative Historical Data: A Research Note. *Social Forces* 89(3): 905–911. DOI: <https://doi.org/10.1093/sf/89.3.905>
- Swedberg, Richard és Ola Agevall (2016): *The Max Weber dictionary*. Stanford: Stanford University Press.
- Takó Ferenc (2020): *Max Weber Kinája. A protestáns etika és a mandarinátus szelleme*. Budapest: L'Harmattan.
- Van Hoorn, André és Robbert Maseland (2013): Does a Protestant Work Ethic Exist? Evidence from the Well-being Effect of Unemployment. *Journal of Economic Behavior & Organization* (91): 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2013.03.038>
- Veszprémi Tamás (2011): *Általános kémia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vicsek Tamás (2003): Komplexitás-elmélet. *Magyar Tudomány* 48(3): 305–307. Interneten: http://epa.oszk.hu/00700/00775/00052/pdf/EPA00691_magyar_tudomany_2003-03_305-307.pdf.
- Vladar, Harold, Mauro Santos és Szathmáry Eörs. (2017): Grand Views of Evolution. *Trends in Ecology & Evolution* (32): 324–334. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tree.2017.01.008>
- Walzel, Oskar (1975): Goethes Wahlverwandschaften im Rahmen ihrer Zeit. In *Goethes Roman Die Wahlverwandschaften*. Ewald Rösch (szerk.). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 35–64.
- Weber, Max (1923 [1904–1905]). *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Franklin Társulat.
- Weber, Max (1982 [1904–1905]): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat.
- Weber, Max (1998 [1904]): A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In *úő Tanulmányok*. Budapest: Osiris, 7–69.
- Weber, Max (2007 [1915–1919]): *A világvallások gazdasági etikája*. Budapest: Gondolat.
- Weber, Max (2020 [1920]). *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: L'Harmattan.
- Weber, Max (2001 [1907–1910]): *The Protestant Ethic Debate. Max Weber's Replies to his Critics, 1907–1910*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Young, Cristobal (2009) Religion and Economic Growth in Western Europe: 1500–2000. *Conference Papers – American Sociological Association* (1). Interneten: https://web.stanford.edu/~cy10/public/Religion_and_Economic%20Growth_Western_Europe.pdf.

Kollár Dávid

Szociológus, költő, művészetkritikus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza, a PTE KPVK Alkalmazott Ontológiai Kutatócsoportjának tagja